

Із.Токарев С.А. Ранні форми релігії. — М., 1964 14.Худаш М.Л. Антропонім Бойко і питання його генезису (до питання походження етноніма бойки). —

Мовознавство, 1978, №1. 15-Худаш М.Л. До питання класифікації прізвищевих назв XIV-XVIII ст. //3 історії української лексикології.

—К.,1980. 16.Чучка П.П. Апелятивна лексика у прізвищах українців Закарпаття //Культура та побут населення

українських Карпат. Матер. республ. наук. конф. — Ужгород, 1973. 17. Чучка П.П. Закарпатські відетнонімі прізвища // Питання сучасної ономастики. — К., 1976.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Гр. — Словарь української мови. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко.—К., 1907-1909. Т. 1-4.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. — К., 1982-1989. Т. 1-3.

Он. — Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок, — К., 1984. 4.1-2.

Ср. — Срезневський И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. — Спб., 1893-1903. —Т.1-3,

Богдана Близнюк

ГУЦУЛЬСЬКІ ПРИЗВИЩА СЕМАНТИЧНОГО СПОСОБУ ТВОРЕННЯ

Структурно-граматична, словотвірна характеристики слов'янських прізвищ розглядались у працях багатьох дослідників-антропонімістів [1; 2; 15]. У кожного з них простежується свій підхід, свої критерії до інтерпретації дериваційної структури прізвищ, їх класифікації. Так, наприклад, М.Бірило поділяє білоруські прізвища на первинні, вторинні та складні [1]. О.Суперанська та О.Суслова класифікують російські прізвища на стандартні та нестандартні [8]. Класифікація польського вченого С.Роспонда базується на синтезі структурного та лексико-семантичного аналізу прізвищ. Фактичний матеріал за його схемою членується на чотири головні групи найменувань: I. Примарні; II. Секундарні; III. Композитні; IV. Гібриди. У свою чергу у межах першої і другої груп за лексико-семантичним критерієм виділяються ще дві підгрупи [19]. Ідучи за С.Роспондом, на примарні та секундарні поділяють прізвища такі польські дослідники, як Г.Борек [17], Г-Гурнович [18], УЛПумська [17].

Своєрідну структурну класифікацію польських прізвищ запропонував К.Римут у праці "Nazwiska polakow", у якій він членує антропоніми на 4 групи: 1. Прізвища, рівні апелятивам; 2. Прізвища, рівні іменам; 3. Прізвища, рівні географічним назвам; 4. Особові назви зі словотворчими суфіксами [20].

Словотвірно-структурні особливості українських прізвищ розглядались також у працях Г.Бучко [2], М.Худаша [II], П.Чучки [13; 14] та інші.

Слід зазначити, що при словотворі прізвищ використовувались ті ж засоби, що й при деривації інших одиниць, які ідентифікують особу взагалі: імен, прізвищ, апелятивних характеристик особи за професією, заняттям, місцем проживання чи походження, територіально-етнічною приналежністю. Як зазначає Г.Бучко, "функцію базових назв до їх переходу в спадкові прізвища точно визначити зараз практично неможливо, тому при класифікації прізвищ найдоцільніше враховувати в першу чергу генетичний статус іменування [2, 92]. Беручи до уваги способи творення українських прізвищ, семантичну, генетичну і функціональну характеристику їх мотиваційних основ, а також розуміння засобів і способів творення прізвищ у споріднених західнослов'янських і східнослов'янських антропонімічних системах, Г.Бучко у статті "До питання про класифікацію сучасних східнослов'янських і польських прізвищ" запропонувала таку класифікаційну схему:

I. Первинні прізвища: 1. Прізвища, утворені від антропонімів. 2. Прізвища, утворені від апелятивно-антропонімних назв. 3. Прізвища, утворені від апелятивних характеристик особи.

II. Вторинні прізвища. 1. Прізвища з патронімічними формантами. 2. Прізвища з посесивними формантами. 3. Прізвища з поліфункціональними формантами.

Цікавим є твердження П.Чучки про те, що творення прізвищ, як слів окремого антропонімного класу, давно завершений процес. Багато словотвірних моделей перестали діяти, а словотвірні елементи

втратили колишні функції і тепер правлять за звичайні розрізнявальні знаки [15, 83]. Що ж думки дотримується і В.Бланар, зауваживши, що "прізвища повністю загубили первісну мотивацію, а мовне значення їх, яке при бажанні можна ще збагнути, з точки зору призначення цієї групи слів є ірреєвантним. Усі дотеперішні функції прізвищ утратили свою релевантність і є чисто диференційними засобами" [16, 213]. Виходячи із цього, основним завданням словотвірного аналізу сучасних прізвищ, на думку П.Чучки, є словотвірна характеристика слів на етапі переходу їх від індивідуальних однопоколінних прізвиськ до класу спадкових назв-прізвищ. Отже, йдеться про словотвірну характеристику сучасних прізвищ не з синхронічної точки зору, а з позицій того часу, коли ці слова були вмотивованими назвами, а їх прізвищеві форманти зберігали ще відчутні функції [14, 399].

Спираючись на викладене, словотвірну характеристику сучасних гуцульських прізвищ здійснюватимемо з урахуванням згаданого діахронічного аспекту їх аналізу, тобто розглядатимемо ту дериваційну структуру досліджуваних онімів, яка досить чітко виявила себе на етапі, коли вони були вмотивованими назвами, а їх форманти ще відчутно зберігали властиві їм функції. У зв'язку з цим сучасні гуцульські прізвища щодо їх творення класифікуємо на такі групи: 1. Прізвища, утворені лексико-семантичним способом. 2. Прізвища, утворені морфологічним способом. Розглядаємо тут тільки прізвища, утворені лексико-семантичним способом.

Лексико-семантичний спосіб творення прізвищ, як вже зазначалось, полягає у переході особових власних імен, прізвиськ, апелятивних характеристик особи без будь-яких змін у спадковій іменуванні. На думку П.Чучки, словотвірний аналіз прізвищ, утворених семантичним способом, не повинен суттєво відрізнятися від словотвірного аналізу інших слів, зокрема апелятивів. Першочерговим завданням є встановлення тієї функції аналізованого слова, яку воно виконувало, поки не стало спадковим антропонімом, а це значить встановити його допрізвиськовий клас чи розряд [14, 525]. При аналізі прізвищ семантичного способу творення важливою є як і семантична, так і структурна характеристика тих слів, які завдяки переосмисленню і зміні функцій перетворювались у прізвища.

У сучасному антропоніміці Гукцупльщини прізвищ, утворених семантичним способом, нараховуємо 1187 одиниць, це становить 36% від загальної кількості зібраних нами сучасних гуцульських прізвищ з прозорою семантикою. Ці прізвища ділимо на такі групи: 1. Прізвища, співвідносні з особовими власними іменами. 2. Прізвища, співвідносні з топонімами. 3. Прізвища, співвідносні з апелятивами. Розглянемо структурні особливості прізвищ кожної групи зокрема.

Прізвища, співвідносні з особовими власними іменами

Генетичне такі прізвища — це різні за походженням особові власні імена (адаптовані канонічні церковно-християнські особові імена, давньослов'янські відкомполітні особові імена та імена іншомовного походження). В структурному плані вони представляють різні підгрупи.

А. Непохідні варіанти особових власних імен: Ананій, Артем, Дарій, Дем'ян, Лазар, Мартин, Митрофан, Нестор, Пилип, Роман, Сивирин (<Северин), Степан, Тимофій, Ференц, Шимон, Яків.

Б. Похідні варіанти особових власних імен, утворених шляхом усічення основи: Дан, Дронь, Валь, Влад, Гарас, Кефор, Кость, Кузь, Стан, Танас, Хар, Шпит.

В. Похідні варіанти особових власних імен від усічених основ оформлені флексіями-суфіксами: -а, -о: Грига, Зеньо, Мойса, Пантя.

Формант -а праслов'янський за походженням. Ще у праслов'янській мові поліфункціональний суфікс -а в антропонімах виконував гіпокористично-демінітивну функцію [21, 1, 64]. В сучасному мовознавстві форманти -а та -о називають по-різному: то суфіксами, то суфіксами-флексіями [5, 221-111}. На думку П.Чучки, найбільш умотивованою назвою для цих формантів є "суфікс-закінчення" оскільки вони все ж таки утворюють нові варіанти імен з новими відтінками значення, хоча не супроводять новоутворений варіант по всій парадигмі відмінювання [13, 72].

Оформлення імен за допомогою кінцевого -о на Україні було актуальним впродовж всіх часів. Проте на сьогоднішній день суфікс -о не надає утвореному імені жодного експресивного відтінку [13, 71-72].

Г. Похідні варіанти особових власних імен першого дериваційного ряду, утворені від повних та усічених іменних основ за допомогою різних квалітативних суфіксів. Найбільш продуктивними в цій

класифікаційній підгрупі виявились імена із суфіксами **-ко**, **-аш**, **-иш**, **-уш**: Гаврилко, Герасимко, Лазорко, Пилинко, Данко, Семко, Андріяш, Григораш, Єлаш (<tnain <Біля), Лукаш, -Петраш, Осташ, Худаш; Ганиш, Гавриш, Даниш, Малиш, Радиш; Регуш (<Грегуш <Грега <Грегорій <Григорій), Тимуш.

Суфікс **-аш** у праслов'янській мові творив гіпокористичні особові імена, експресивні відіменникові деривати, субстантивував прикметники [21, 1, 77].

Формант **-уш** теж відомий ще з праслов'янської мовної спільності. Його первісне гіпокористичне та демінутивне значення найкраще збереглося в складних демінутивних суфіксах: **us-лькь**, **us-ько** [21, 1, 79].

Для суфікса **-иш** також характерна первісна гіпокористично-квалітативна функція.

Поліморфемні суфікси **-очко**, **-ечко** надавали іменам здрібніло-пестливого значення. Ставши і прізвищами, ці оніми втрачають свої експресивне забарвлення, порівняй: Петрочко, Кубечко (<Куб <Якуб), Марочко, Тимочко.

До цієї класифікаційної підгрупи належать імена з суфіксами **-исько**, **-ина**, **-ута**, **-ула**, **-ура**, **-ега**, які несуть пейоративно-аугментативне забарвлення: Панисько (<Пан <Пантелеймон, хоч і не виключено від о.н.-Пан<пан), Фотисько (<Фот <Фотій), Святина (<Свят <Святослав, Несвят), Плохута (<Плох <Плохмир'ь, Мор., 152); Титула, Штефура, Серега (<Сер <С-ьрославі, Мор., 190).

Щодо квалітативів із формантом **-исько**, то вони побутують лише на Закарпатській Гуцульщині. Цей факт відзначив і П.Чучука [13, 67].

Д. Похідні поліморфемні варіанти особових власних імен - утворення другого дериваційного ряду, що походять від варіантів першого дериваційного ряду: Вас-к-ул, Гри-ц-ай, Ма-ц-еньк-о, Ми-ц'-о, Ми-с'-ур-а.

Прізвища, співвідносні з топонімами

До цієї групи відносимо прізвища типу *Ворохта*, *Майдан*, *Могура*, *Струтин*, *Чигрин*, *Шіпот*. Вважаємо, що в момент закріплення цих назв як спадкових, вони були складовими компонентами ' описових іменувань "особова назва + прийменникова конструкція з топонімом". Хоч, можливо, що деякі з них первісне могли співвідноситись з антропонімами апелятивами, вжитими метафорично. Так, на сьогодні не можна однозначно тлумачити походження таких прізвищ, як *Ворохта*, *Могура*, адже вони могли бути залишками описових іменувань на зразок *Іван з Ворохти*, *Семенко з Могури*, а могли і співвідноситись з прізвиськами *Могура*, перше з яких образно називало велику здорову людину, друге те ж метафорично називало особу за невідомими вже нам мотивами.

Прізвища, співвідносні з апелятивами

Апелятиви, що ставали власними назвами, зазнавали процесу антропонімізації, отже і зміни функції, а у відповідних випадках зміни парадигм, граматичних категорій роду та флексії.

Прізвища, співвідносні з апелятивами, це — у плані їх мотивації — відантропонімі і відапелятивні іменування, але так чи інакше вони усі тотожні з апелятивами рідної мови, які (ці апелятиви) у семантичному та словотвірному-структурному плані належать до таких розрядів лексики.

А. Непохідні іменники-апелятиви з різноманітним значенням: *Джура*, *Кміть*, *Солтис*, *Шеаб*, *Швец*; *Бобер*, *Голуб*, *Жук*, *Кабан*, *Кіт*, *Лебідь*, *Муха*, *Рак*, *Сова*; *Дуб*, *Граб*, *Лоза*, *Ріпа*; *Бега*, *Дуда*, *Мотуз*; *Книш*, *Корж*, *Мороз*.

Б. Похідні іменники-апелятиви, мотивовані дієсловами: *Бігун*, *Дояр*, *Згарич*, *Звонар*, *Ковач*, *Косар*, *Купець*, *Лизун*, *Пекар*, *Пошван*, *Різун*, *Рубач*, *Чепіль*; іменниками: *Бабій*, *Бочкар*, *Дудар*, *Кожухар*, *Литеак*, *Молдован*, *Паскар*, *Подоляк*, *Ситор*, *Скриткар*, *Українець*, *Угляр*, прикметниками: *Босак*, *Новак*, *Первісний*, числівниками: *Третяк*.

В. Похідні іменники-апелятиви, що виступають дериватами з новим (переважно демінутивним) відтінком у значенні: *Бичок*, *Бучок*, *Вуєчок*, *Ляшок*, *Мотичка*.

Г. Складні іменники: *Білоус*, *Замриборц*, *Козоріз*, *Костогриз*, *Кривов'яз*, *Крутофіст*, *І Мелимука*, *Лиховоля*, *Пустовар*, *Сухолитка*, *Твердохліб*, *Фалібога*, *Чорногуз*, *Чорнокниш*, *Ширококіс*,

Композитні назви — це структурно-семантичні утворення, які властиві всім слов'янам [9, 52]. На Україні такі назви у ролі прізвищ фіксуються пам'ятками ХІУ-ХУІ ст. із виразним

атрибутивним або агентивним значенням [3, 19-20; 37, 157]. Були досить поширеними та продуктивними такі утворення і в українській антропонімії ХУП ст. і в наш час [12]. На думку І.Фаріон, композитний антропонімікон значною мірою є виявом національного менталітету, з огляду на що функціонування в українській мові метафоричних прізвиськ-характеристик глузливого-гумористичного забарвлення, а згодом закріплення їх як родових прізвиськ — це одна із характерних ознак народного світосприйняття і відповідного його словесного вираження [10, 201].

У сучасній антропоніміці немає єдиної думки щодо способу творення прізвиськ-композитів. Ю.Редько розглядає їх серед прізвиськ, утворених синтаксико-морфологічним способом [7, 174]. М.Бірило виділяє окремо групу складних прізвиськ [1, 46-47]. П.Чучка зараховує такі деривати до лексико-семантичного способу, оскільки більшість із прізвиськ-композитів мають співзвучні відповідники серед апелєтивів [14, 409].

Гуцульські прізвиська-композити ми відносимо до лексико-семантичних утворень, виходячи з таких міркувань: деякі з них співзвучні із загальними назвами, наприклад, козоріз — "той, хто ріже кіз" (Гр.П, 267); білоус — "той, що має білі вуса" (Гр.1, 183); костогриз — "птах" (Гр.П, 291); чорнокнижник — "ворожбит" (Гр.1, 471); чорногуз — "журавель" (Гр.ІУ, 471). Крім того, у гуцульському фольклорі трапляються складні назви певних реалій, що мають гумористичне забарвлення, пор.: риба — це розпльохліб, біб — роздуйчереве [22, 64]; назви демонологічних істот — Самосій; прізвиська — (був у Ясіню гідо, називау сі Тихоліз через то, що він не пішоу би борзо, але поволеньки дуже) [6, 71].

Отже, сучасні гуцульські прізвиська-композити — це колишні прізвиська або антропонімічні апелєтиви, тому і вважаємо їх утвореннями лексико-семантичного способу.

Д. Повні непохідні і похідні якісні прикметники: *Білий, Волохатий, Гладкий, Головатий, Гордий, Грубий, Довгий, Журний, Запхлий, Кучерявий, Лутоеий, Лютий, Мацьотий, Похилый, Рудий, Солодкий, Тоненький, Червоний, Чорний, Чубатий, Шмиговатий.*

Е. Повні похідні відносні прикметники: *Горбовий, Долівний, Задорожний, Кутовий, Липовий, Лісовий, Морський, Мочерний, Наболотний, Нагірний, Невідомий, Пасічний, Підгайний, Підгірний, Польовий, Пшеничний, Шовковий, Яровий; Добросельський, Залуцький, Ключієський, Личковський, Медвецький, Пасічанський, Поплавський.*

Є. Короткі прикметники і дієприкметники: *Негруб, Бажан, Продай, Чекай.* ; В окрему групу виділяємо утворенні семантично прізвиська, що походять від тепер уже не вживаних чи раритетних, говіркових апелєтивів та в минулому індивідуальних, випадкових апелєтивних утворень в ролі індивідуальних прізвиськ. У дериваційному відношенні ці прізвиська представлені утвореннями за моделями відповідних, властивих українській мові словотворчих типів апелєтивної лексики з експресивним навантаженням. Це переважно віддієслівні утворення із суфіксами -л-о, -ай-ло, -ал, порівняй: *Кликайло, Росипайло, Бокало, Гуцайло, Жалобайло, Кандибайло, Покайло, Райкало, Рейкало, Штиркало, Нлякаль, Ревкаль*; із суфіксом -ан; *Скидан, і Ходан*; із суфіксом -к-о, -к-а: *Дирбавка, Прибитко*, із суфіксом-флексією -а: *Халамидра* (пор. діал. халамандрити — "говорити неправду, плести нісенітницю), *Приєика.*

Всі проаналізовані вище прізвиська функціонально виступали як іменники, хоча за морфологічними ознаками вони діляться на два розряди — прізвиська субстантивного типу і прізвиська ад'єктивного типу. Прізвиськам субстантивного типу не властива родова кореляція. Вони не утворюють спеціальних форм для осіб чоловічої і жіночої статі. Рід носія прізвиська в даному випадку визначається сполучуваністю з власним іменем чи ад'єктивним означенням. Але більшість прізвиськ денотатів чоловічої і денотатів жіночої статі зберігають різницю у відмінюванні: чоловічі прізвиська відмінюються як іменники І та ІІ відміни, з жіночих прізвиськ відмінюються тільки ті, які закінчуються на -а. На відміну від прізвиськ субстантивного типу, ад'єктивні прізвиська вживаються в чоловічому і жіночому родах відповідно до статі денотата (*Невідомий - Невідома, Журний - Журна, Похилый - Похила, Заболотівський - Заболотієська*) і відмінюються як повні прикметники.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірыла М.В. Беларуска антрапанімічныя назвы у іх адносінах да антрапанімічных назвау іншых славянскіх моу (рускай, украінскай, польскай). — Мінск, 1963. — 57с.

2. Бучко Г.З. К вопросу о классификации современных восточнославянских и польских фамилий // Белорусско-русско-польское сопоставительное языковедство. Материалы Першей усеаюзнай навуковай канферэнцыі /17-19 ліпеня 1990г./ — Віцебск, 1990. — С. 90-95.
3. Гумецька Л.Л. Народні форми хрещених імен в українській мові XIV-XV ст. // Українська історична та діалектна лексика.—К., 1985.—С.113-116.
4. Керста Р.Й. Особові назви, утворені від загальних назв на означення професії, роду занять // Питання історії української мови. — К., 1970. — С. 141-158.
5. Ковалик І.І. Словотвір особових імен в українській мові (здрібно-пестливі утворення) // Територіяльні діалекти і власні назви. — К., 1965. — С.216-224.
6. Матеріали до гуцульської демонології // Матеріали до української етнології. -Львів, 1912. — Т. 15. — С. 1-139.
7. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища.—К., 1966.—214с.
8. Суперанская А.В., Сулова А.В. Современные русские фамилии.—М., 1981.—174с. ¹
9. Трофимович К.К. Складні слова чеської мови XIII-поч.XV ст. // Питання слов'янського мовознавства. — Львів, 1958. — Кн.6. — С.51-67.
10. Фаріон І.Д. Антропонімічна система Верхньої Наддністрянщини кінця XVIII- початку XIX ст. (прізвищеві назви). Дис... канд. філолог, наук. —Львів, 1996. — 237с. П. Худаш М.Л. До питання класифікації прізвищевих назв XIV-XVIII ст.//3 історії української лексикології. —К., 1980. — С.96-160.
12. Худаш М.Л. Із спостережень над українськими козацькими особовими назвами-композиціями середини XVII ст. // Ономастика. — К., 1966. — С. 136-145.
13. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена: Конспект лекцій. — Ужгород, 1970. — 102с.
14. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. Рукопис дисс... доктора філол. наук. — Ужгород, 1969. — 978с.
15. Чучка П.П. Сучасні вмотивовані прізвища і словотворна структура прізвищ // Zbornik pedagogickej fakulty v Presove univerzity P.J. Safarika v Kosiciach, roc.XII, zv.3. Slavistika. Bratislava, 1976. — С.83-88.
16. Біларг В., Vyuzitie jazykovych prostriedkov v rozlicnych sustavach slovanskych osobnych mien. — Berlin, 1963.—213s
17. Borek H., Szumska U. Nazwiska mieszkancow Bytomia od konca XVI wieku do roku 1740. — Warszawa etc., 1976.—261s.
18. Gomowicz H. Wstep do onomastyki. — Gdansk, 1988. — 124s.
19. Respond S. Słownik nazwisk slaskich, cz. 1:A-F. — Wrocław etc., 1967. — 265s.
20. Rymut K. Nazwiska polakow. — Wrocław etc., 1991—313s.
21. Słownik prasłowiański. — Wrocław, Warszawa. Krakow-Gdansk, 1974. —Т.1-2.
22. Schnaider J. Z kraju Huculow. Materaly etoograficzne. — Lwow, 1899. —92s.

Галина Панчук

ПРІЗВИЩА ОПІЛЛЯ НА -АК, /-'АК/, -ЧАК ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ

Проблеми створення і розвитку українських прізвищ на -ак, /-'ак/, -чак, їх деривації торкалися в своїх працях П.Чучка, Г.Бучко, С.Ланцьо, Б.Близнюк, І.Фаріон та інші ономасти, що досліджували антропонімічні системи різних регіонів України — Закарпаття, Бойківщини, Лемківщини, Гуцульщини, Прикарпаття та ін. Об'єктом свого дослідження ми вибрали названу модель в ономастичному просторі Опілля.

Словотвірна структура онімів, у тому числі й прізвищ, має певні відмінності від апелятивів. З точки зору дериваційної будови сучасні прізвища є нечленими, немотивованими, простими за своїм складом. Прозорість їхньої структури, як зазначає В.Сталтмане, підтримується наявністю омонімічних апелятивів, зв'язками між морфемами, які й сьогодні функціонують на рівні апелятивів. Отже, на апелятивному рівні утворення нових одиниць мови — процес безперервний, а створення прізвищ — процес давно завершений, і "прізвищеві словотвірні елементи є реліктовими асемантичними знаками апелятивного рівня" [П, 32]. Для ономастики важливо встановити, чи володіють прізвища власними антропонімічними формантами. Діахронічний аналіз словотвору прізвищ передбачає розгляд словотвірних засобів апелятивного рівня та їх використання при конструюванні прізвищ.

1

У сучасній антропоніміці немає однозначного підходу до вивчення словотвірних особливостей прізвищ, і пояснюється це тим, що прізвища за походженням є вторинними онімами, більшість з яких виникла безпосередньо від імен, апелятивів. Від топонімів антропоніми безпосередньо не утворювалися, а виникали шляхом трансонімізації з індивідуальних та родинних прізвищ. Ще у